

Крамар О.С.

ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ ЕСПЕРАНТИСТІВ УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОЇ ПОЛІТИКИ КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ (20-і роки ХХ століття)

Демократична парадигма розвитку новітньої української державності супроводжується складним та болючим процесом формування громадянського суспільства. Проблеми, що стоять на шляху його розбудови актуалізують вивчення історичного досвіду формування, розвитку та місця в системі суспільство – держава громадських інституцій радянського минулого, з'ясування деформацій громадської ініціативи, що стали наслідком переважання утилітарного підходу до об'єднань громадськості з боку тоталітарного режиму. З огляду на вагомість в системі комуністичних теоретичних побудов твердження про необхідність здійснення «світової революції» та поширення радянського більшовицького експерименту на решту країн світу, особливе місце відводилось використанню міжнародної складової активності української громадськості. Всеохоплюючий контроль за її проявами, поєднаний із додатковою стимуляцією (аж до гіпертрофії) окремих складових мав не лише сприяти штучному зміцненню авторитету більшовицького режиму та здійснюваних ним перетворень, але й унеможливити (чи принаймні мінімізувати) циркуляцію будь-якої небажаної інформації через кордони радянської імперії.

Поряд з іншими об'єднаннями української громадськості у контексті досягнення комплексу міжнародних завдань комуністичним режимом впродовж міжвоєнного періоду активно використовувались громадські об'єднання прихильників міжнародної мови есперанто. Якщо у сусідній Росії ця проблема (насамперед у загальносоюзному масштабі) уже стала об'єктом наукового інтересу [1; 14], то в новітній українській історіографії лише побіжно розглядалася у комплексних працях з історії громадських об'єднань міжвоєнної доби [8; 18]. З огляду на це метою статті нами визначено аналіз діяльності громадських об'єднань есперантистів України у контексті міжнародної політики комуністичного режиму у 20-х роках ХХ століття.

Автор мови «есперанто» Л.Заменгоф ще 21 лютого 1905 року у листі організатору Першого міжнародного конгресу есперантистів у Парижі А.Мішо писав: «Від самого раннього дитинства я мріяв віддати всього себе головній ідеї і мрії – об'єднання людства. Ця ідея – сенс і мета. Есперанто – лише частина цієї ідеї» [14, с.12]. Через неповних 14 років виявилась, що подібна форма може бути успішно наповнена змістом комуністичного інтернаціоналізму. Так один із радянських ідеологів руху А.Юдко твердив: оскільки економічні зв'язки народів світу «вже давно виявили потребу в міжнародній мові», потрібна була лише «світова комуністична революція, котра повністю реалізує цю потребу» [9, с.6].

З метою використання потенціалу есперанто-руху в країні та за кордоном у контексті політики Комінтерну в листопаді 1919 року було засновано його есперанто-секцію, що отримала назву „Есперантистський Комуністичний Інтернаціонал”. Від моменту створення есперанто-секція зайняла позицію крайньої політичної нетерпимості. Згідно статуту членами могли стати лише есперантисти, що належали до партій Комінтерну. Членам Соціалістичного Інтернаціоналу для вступу необхідно було публічно (в пресі) оголосити про свій вихід з нього у своїй політичній, пропагандистській, літературній та лекційній діяльності організації, що входили в Есперанто-секцію Комінтерну, підпорядковувалася безпосередньо ВККІ та зобов'язана була координувати свої виступи з національними партійними організаціями [14, с.14-16]. На II конгресі Комуністичного інтернаціоналу (1920 рік) було навіть організовано спеціальну комісію для вивчення можливості використання у революційній боротьбі міжнародної мови [18, с. 477]. Проте існування есперанто-секції в структурі «світової партії», з огляду на її мало чисельність, все ж було визнано недоцільним, після чого восени 1921 року та припинила своє існування. Натомість у червні 1921 року під керівництвом Е.Дрезена (співробітник апарату ВУЦВК) та київського есперантиста В.Девятіна в Петрограді було скликано Третій конгрес есперантистів, на якому 160 делегатів від 100 осередків в радянських республіках ухвалили декларацію про створення Спілки есперантистів радянських країн (СЕРК) та намір встановлення активних контактів із закордонними лівими есперанто-організаціями [14, с.16-18].

За таких обставин в серпні 1921 року під час чергового XVII Всесвітнього конгресу есперантистів в Празі (перший був у 1905 р. в Парижі) 80 радикально налаштованих есперантистів заснували Наднаціональну асоціацію (Sennacieca Asocio Tutmonda, SAT). Очолили її радикально налаштовані західноєвропейські соціалісти Л.Банмер та Е.Ланті (Е.Адам). Уже при створенні організації було чітко акцентовано на тому, що есперанто для SAT не мета, а засіб. Метою було визначено використання мови есперанто для досягнення класових цілей всесвітнього робітничого руху, впливу на членів організації у напрямку посилення у них почуття солідарності, їх виховання у дусі інтернаціоналізму. Згідно концепції апологета організації Е.Ланті SAT мала стати не лише наднаціональною, але й надпартійною організацією та об'єднати на принципах політичної толерантності представників усіх течій соціалізму: комуністів, соціал-демократів, анархістів [14, с. 24]. Варто відзначити, що впродовж 20-х років, особливо після створення SAT, есперанто рух розглядався як його прихильниками, так і опонентами, насамперед у контексті можливої соціальної революції. Уже в 1922 році знаний німецький есперантист К.Фослер наступним чином оцінив загрози світовому есперанто руху з боку міжнародного комунізму: «віднедавна в граматику і словник есперанто проникнув міжнародний більшовизм, котрий розраховує з допомогою есперанто просувати вперед свою політичну пропаганду». [5, с.10-11] Саме апелюючи до загрози використання мови есперанто у контексті розпалювання соціальних протиріч міністр освіти Франції Ф.Берар заборонив його у школах [5, с.9]. В цілому з огляду на політизацію есперанто-організацій Наднаціональної всесвітньої асоціації (SAT) її секції впродовж аналізованого нами періоду були заборонені законом у 4 країнах Європи [4, с. 337].

Динаміка зростання робітничих організацій дійсно швидко випереджала аналогічні показники секцій аполітичної Універсальної есперанто-асоціації (UEA). За десятиліття з 1921 по 1929 рік чисельність активних членів SAT зростає із 390 до 6329 осіб [1, с.123]. Так, якщо в Німеччині секція UEA з 1914 по 1926 рік чисельно скоротилася з 4,7 тис. членів до 3 тис. членів (150 осередків), то чисельність членів секції SAT зростає з 1,1 до 3 тис. членів (120 осередків), в Угорщині секція UEA налічувала 13 осередків (500 членів), а секція SAT – 18 осередків (1,2 тис. членів), шведська секція UEA та SAT мали у 1926 році відповідно 255 та 775 членів [4, с.336-335]. Більше третини усіх членів SAT у 1929 році мешкали в СРСР (1987 осіб) та майже третина в Німеччині (1835 осіб), де позиції комуністів у есперанто русі були найсильнішими [1, с.123]. Під впливом комуністів перебували і три суміжних SAT міжнародні організації: есперантистські об'єднання вільнодумців (безбожників), педагогів та поштарів [4, с.337].

Упродовж першої половини 20-х років керівництво соціалістичної есперанто-асоціації (SAT) демонструвало прагнення до тісної взаємодії із комуністичною Спілкою есперантистів радянських країн. Уже в серпні 1922 року Е.Ланті відвідав Москву, де зустрівся з керівником СЕРК Е.Дрезеном. Однак прагнення Ланті залучити СЕРК до складу SAT аби здобути підтримку (зокрема й фінансову) не знайшли підтримки Е.Дрезена, який не вважав її ідеологію комуністичною, а також висловив невдоволення наявністю в ній соціал-демократів та анархістів. Було досягнуто лише домовленості про здійснення представництва SAT в радянських республіках радянською спілкою. Лише після того, як в листопаді 1922 року IV Конгрес Комінтерну переорієнтувався на «єдиний фронт» співпраця СЕРП та SAT активізувалася. В березні 1923 року в листі «Наша позиція» Е.Дрезен закликав есперантистів усіх країн підтримати SAT, «доки не буде створена більш придатна для комуністів організаційна форма міжнародного руху». Наступного року делегація СЕРК взяла участь в конгресі SAT у Касселі (Німеччина), де спробували провести резолюцію про приєднання організації до Комінтерну, чим обумовлювалася можливість надання їй підтримки з боку більшовицького режиму. Лише відсутність підтримки з боку Е.Ланті (сам він був членом компартії) перешкодила реалізації цього задуму [14, с. 25, 27].

З огляду на це прихильники консервативних течій у варіаціях міжнародної мови були схильні розглядати поширення есперанто як загрозу традиційним європейським цінностям громадянського суспільства та індивідуалізму, засобом індоктринації тоталітарного світогляду. Наприклад «окцеденталіст» Ю.Пророк в 1926 році застерігав: «ми бачили в історії факти, коли некультурна маса використовувалася, як руйнівна сила. Якщо світ змінить свій вигляд внаслідок знищення сучасної культури і введення нового комуністичного ладу з диктатурою пролетаріату, тоді, безсумнівно, есперанто запанує». Він наполягав, що протистояння в середовищі прихильників різних модифікацій штучної міжнародної мови не обмежується граматичними відмінностями, а є боротьбою світоглядів, «боротьбою між громадянським індивідуалізмом і диктатурою пролетаріату» [5, с. 12].

Українська секція СЕРК у першій половині 20-х років розвивалась досить нерівномірно. Це було пов'язано не в останню чергу із ставленням місцевих партійних і державних органів. З одного боку поширення вивчення міжнародної мови здійснювалось часто адміністративними методами, але водночас існували й зворотні заходи. Навіть центральні органи республіканської організації в Харкові не мали «приміщення, де можна зібратись» [18, с.479]. Тож не дивно, що на другому конгресі СЕРК 26-30 липня 1925 року, із 83 делегатів, що репрезентували 64 місцеві організації, домінували представники Росії (54 осіб) та Білорусі (5), Україна була непропорційно репрезентована 9 делегатами. Гірше справи були лише у середньоазійських республік – їх репрезентував один делегат. За національним складом з'їзд був ще більш диспропорційним. При 64 росіянах, 7 євреях, 4 білорусах та 3 поляках, 2 латишах, українцем був лише один [14, с.29-30]. Ситуація почала змінюватись лише після цього конгресу, на якому було оголошено, що «основним завданням радянського есперантистського руху є всіляка підтримка з допомогою мови есперанто Радянського уряду і допомога останньому в реалізації його міжнародних завдань» [18, с. 483]. В обмін на повномасштабне підпорядкування можливостей цієї громадської організації режим почав активне сприяння зміцненню спілки, стимулюючи її підтримку з боку державних установ та громадських організацій. Наприклад, НКВС ухвалив рішення відмовляти в реєстрації есперанто-товариств, що функціонували поза СЕРП [14, с. 26].

З середини 1925 року руху фінансову підтримку почали надавати місцеві відділи НКО. [18, с.483]. Під керівництвом українського есперантиста І.Зільберфарба на мові есперанто з 1926 року видавався спеціальний інформаційний бюлетень офіційного органу Наркомосу «Шлях освіти». Чисельність іноземних кореспондентів, із якими було налагоджено регулярне листування мовою есперанто, перевищила 1000 осіб та організацій у 22 країнах. Найбільше з них проживали в Німеччині (34), Франції (11), Нідерландах (10), Швейцарії (4), Бельгії і Італії (по 3), США, Естонії, Болгарії та Югославії (по 2) та інших країнах. Внаслідок використання означеної форми зв'язку частка іноземного матеріалу зростає з 14% у 1925 до 27,2% за перші 4 місяці 1927 року. Інформаційний листок мовою есперанто журналу «Шлях освіти» розсилався до 33 країн тиражем понад 1 тис. екземплярів. Окрім країн Європи адресатами слугували Аргентина, Канада, Китай, США, Уругвай, Японія, Індонезія [7, с.350-351].

З точки зору партійних функціонерів, роль есперанто полягала насамперед в можливості широкого розгортання пропагандистського міжнародного листування. Наприклад представник Всеукраїнського комітету СЕРК І. Канцелярський виступаючи на Другому конгресі Спілки у липні 1925 року відзначив, що необхідно подумати про підготовку свідомості західноєвропейських робітників «оточених брехнею буржуазних газет». Аби це зробити він пропонував максимально залучити до процесу есперанто-листування такі «ідейно підготовані» кадри, як активістів МОДРу, редколегій стінгазет, комсомольців, піонерів, робкорів [18, с.480].

Центром українського есперантистського руху був Кременчук. Саме в есперанто-організації міста брали участь такі відомі за кодоном та в СРСР есперантисти, як І.Ізгур (член Ради СЕРК), Ф.Гельдфедедер. Протягом 1926 року місцеві есперантисти отримали 460 листів із 36 країн світу [16, с. 181]. Для порівняння через Бюро зв'язку при міському комітеті СЕРП Дніпропетровська за неповний 1927 рік було отримано лише 80 листів з 17 країн світу. [18, с. 482]. На початку 1927 року у Кременчуці було проведено Виставку міжнародного зв'язку, що відвідали понад 5200 зацікавлених [16, с. 180-181]. Подібні заходи, де ілюструвалися жахіття капіталістичного світу із використанням уважно відібраних матеріалів, слугували важливим засобом формування образу зовнішнього ворога, мали мотивувати населення України до беззаперечного та самовідданого виконання партійного курсу на форсовану індустріалізацію та мілітаризацію.

У офіційних друкованих органах СЕРП регулярно друкувалися інструкції щодо того, яку інформацію необхідно було використовувати під час листування із закордоном з метою формування потрібної режиму картини «радянської дійсності». В одній із таких статей «Про що писати за кордон» подавалась підбірка інформації, що мала забезпечити підтвердження низки пропагандистських тез, а саме: «соціалізм ми будемо і можемо побудувати»; «особливість нашого безробіття демонструє, що воно зовсім не є ознакою занепаду нашого господарства, навпаки наслідком нашого інтенсивного росту» [11, с.21-22]. Іншим прикладом використання міжнародних інформаційних каналів есперантистів для цілеспрямованої «вдумливої» пропаганди може слугувати стаття П.Кірюшина «Що писати про зниження цін?». Іноземні робітники, що існували в умовах постійного зростання цін на споживчі товари мали повірити в цілеспрямованість та соціальну зумовленість цінової політики в СРСР [12, с.183-184].

Втім навіть в умовах тотального партійного контролю та прагнення до належного відбору матеріалів для листування траплялися казуси, що демонстрували іноземним робітникам справжнє становище робітників в «державі пролетаріату». Наприклад, коли один із радянських кореспондентів написав своєму зарубіжному адресату про те, що його профспілка посіла перше місце у справі підняття продуктивності праці, той йому обурено відповів, що це не справа робітничого об'єднання. У нормальному сприйнятті, не деформованому досвідом більшовицького одержавлення робітничих спілок не вкладалось чому замість відстоюванню інтересів працівника, профспілка, навпаки, брала на себе зобов'язання посилювати його економічний визиск «грати на руку адміністрації» (вислів іноземного кореспондента [17, с. 22]. «Дорогі товариші, під час мого візиту я помітила, що на радянських фабриках мало звертають увагу на освітлення і опалення робітничих майстерень. Я хочу вам описати як це робиться у нас, в Чехословаччині» – писала наприкінці 1920-х одна із закордонних есперанто-кореспондентів, що 1927 року відвідала СРСР у складі делегації робітників-есперантистів [19, с.3]. Очевидно західні кореспонденти розуміли «запрограмованість» радянських адресатів, у спеціальній статті присвяченій міжнародному есперанто-листуванню констатувалось, що закордонні кореспонденти ігнорували так звану «колективну переписку»: «ми бачимо, що на об'яви в «Sennaciulu» (офіційний орган SAT – автор), що виходить від клубу або школи з пропозицією листування, майже ніхто не відгукується, поміж тим як на індивідуальні адреси пишуть завжди і пишуть багато» [10, с. 15].

Активні директивні заходи з боку керівних органів українських профспілок та комсомолу зумовили створення есперанто-осередків у низці громадських та державних установ (журнал «Радянський селянин», Держвидав, Укрсільбанк, фабрично-заводська училища швейної фабрики ім.Тинякова, трикотажної фабрики «Харківський текстильник», харківських промислових гігантських «Серп і молот», електромеханічному заводі тощо) [13, с. 42]. В грудні 1929 року на спеціально скликаній педагогічній конференції Кременчуцького округу було ухвалено рішення активізувати зусилля щодо впровадження мови есперанто в систему середньої школи. Водночас було інспіровано звернення через дитяче бюро комуністичного піонерського руху до Інспектури Народної освіти, у якому 1500 піонерів із 36 загонів зверталися з приводу необхідності введення викладання есперанто в старших класах трудових шкіл [6, с. 43]. Уроки есперанто поширюються в місцевій та регіональній пресі. Зокрема, в луганській комсомольській газеті „Молодий робітник”, дніпропетровській «Майбутня зміна» [15, с. 55]. Лише в столичному Харківському інституті народної освіти в 1929/1930 навчальному році було відкрито 4 гуртка вивчення есперанто. В Кременчуцькому педагогічному технікумі есперанто було введено в програмному порядку у трьох паралельних групах. Окрім цього гуртки були сформовані ще в Ніжинському ІНО, Зінов'ївському, Первомайському, Корсунському педагогічних технікумах, а в індивідуальному порядку вивчалось в Кам'янець-Подільському ІНО та Німецькому педагогічному технікумі в Хортиці. Більшість тих, хто вивчав мову, були залучені за посередництва Комсомолу, насамперед його члени [3, с. 56-57].

Уже у другій половині 20-х років ідейні «вади» есперанто-листування стали об'єктом прискіпливої цензури з боку керівництва Спілки. В офіційних органах почали масово з'являтися приклади критики «несвідомих викривлень» соціалістичної дійсності у процесі індивідуальної переписки. Окрім іншого, цей факт зайвий раз підтверджував брутальне втручання відповідних органів у таємницю індивідуального листування. Відповідні «перекручення» у дійсності були лише адекватним відображенням радянської реальності, втім вилив правдивої інформації про такі явища життя як «режим економії», безробіття, залучення робітничих організацій до визиску власних членів уже тоді непокоїли компартійне керівництво в цілому і комуністів у керівних органах есперантистських організацій зокрема. Вісті ЦК СЕРП наголошували, що «міжнародне листування – справа політично відповідальна і до неї слід ставитись особливо серйозно. Потрібно добитися того, аби кожна стрічка нашого листа була в руках наших закордонних друзів потужною зброєю агітації за Радянський Союз» [17, с. 25]. Відтак засобами забезпечення політичної відповідності листів було визначено профілактичну роботу місцевих есперанто організацій та партійних осередків щодо інформаційного наповнення листів [17, с.24].

22 листопада 1930 року ЦК СЕРП у інформаційному листі до низових осередків поставила вимогу «ор-

ганізувати міжнародний зв'язок і інформацію так, аби радянські кореспонденції, спрямовані у зарубіжні пролетарські газети, робітничим організаціям і індивідуальним кореспондентам *висвітлювали ті питання, які актуальні для радянської громадськості*. ЦК СЕРР «*рекомендувало*» робити наголос на процес «Промпартії», на «широких планах шкідництва у різних галузях народного господарства», викритих ОДПУ, і на виявлений зв'язок між «шкідниками» в країні і закордонними капіталістичними державами і організаціями [14, с. 56].

В умовах утвердження сталінізму відбуваються зміни й у ставленні до SAT як реформістської організації. Уже 1926 році Е.Ланті вийшов із компартії, до SAT почали вступати представники соціал-демократичних організацій (наприклад, члени Австрійської робітничої ліги есперантистів) [14, с. 50]. Спочатку як засіб посилення комуністичного впливу у наднаціональній асоціації було вирішено використати загальний вступ всіх членів радянських есперантистських організацій, який згідно з рішеннями Другого з'їзду СЕРК ставав обов'язковим [18, с.483]. Під час VIII конгресу SAT в Гетеборзі (Швеція) 1928 року Е.Дрезеном та Е.Спіридовичем було розкритиковано друкований орган SAT «*Sennaciulo*» за публікацію матеріалів, що «свідчили про відхід від позицій класової боротьби», прагнення перетворити організацію у суто культурну, виховну та інформаційну структуру. Е.Дрезен заявив, що СЕРР буде співробітничати з SAT доти, «доки цілі і завдання цих двох організацій будуть збігатися, але може наступити момент, коли радянські есперантисти можуть вийти із SAT або з цієї організації будуть виключені ідейні супротивники лінії СЕРР. У травні 1929 року, він звинуватив керівництво SAT на чолі з Е.Ланті в ревізіонізмі ідеалів організації. Після цього СЕРР розірвало стосунки з SAT. Напередодні Х конгресу останньої в Лондоні (1930 р.) телеграмою центральний комітет радянської спілки звинуватив керівництво SAT у відповідальності за згорання співробітництва. Водночас на черговому засіданні ЦК СЕРР 7 серпня 1930 року було ініційовано проведення широкої кампанії критики Е.Ланті [14, с. 49-50, 52-53].

Ключовою у боротьбі з уже «ворожим» керівництвом SAT, на думку керівництва СЕРР, мала стати кампанія «виявлення та викриття прихильників Ланті в середовищі радянських есперантистів» [14, с. 54]. Хоча на цьому етапі репресії проти «прихильників Ланті» (насправді прихильників плюралізму та внутрішньої демократії в межах робітничого есперанто руху – автор) мали обмежитись їх виключенням зі складу СЕРР, проте, як показав наступний досвід це була лише прелюдія. Ще наприкінці 20-х років керівництво українського есперанто-руху зазнало цькування з боку правління Спілки. У спеціальній статті «Наші організаційні огріхи» член ЦК СЕРР В.Варанкін різко розкритикував есперанто-організацію УСРР. «Ми б рекомендували українським товаришам вжити радикальних заходів: переглянути склад Українського Комітету, висунути для роботи в ньому харківський молодяк, а якщо в Харкові і таких немає, перенести центр в інше місто. Існуючий стан справ на Україні далі терпіти не можна» – йшлося у статті [2, с. 44-45]. Низка українських есперантистів, що активно брали участь у міжнародній діяльності організації та популяризували її в УСРР, зазнали переслідувань. У статті «Хіба це досягнення» (1931 року) було різко розкритиковано «спосіб викладання» есперанто на курсах при ВУРПС Ф.Гельдфедедом, який «займав непримиренну позицію щодо політичної лінії ЦК СЕРР, явно опортуністичну в питанні про SAT та участі в нейтральній Esperanto-Servo». В зв'язку з цим від ВУК СЕРР вимагали перевірити «доцільність доручення Гельдфедеду такої відповідальної роботи». Тоді ж було розкритиковано книгу І.Ізгура як «рідкісне для радянських есперантистів за своєю політичною безпринципністю явище», його звинуватили не лише у тому, що він відвів у ній третину SAT але й «викривив» програму останньої [18, с. 488-485]. Українські есперантисти опинилися в складній ситуації, виявилися заручниками різкого повороту здійсненого сталінським керівництвом як у внутрішньо, так і зовнішньополітичному курсі.

Як бачимо рух прихильників міжнародної мови есперанто від самого початку розглядався комуністами у контексті можливої реалізації міжнародних завдань світового комунізму. Уже першій із створених прокомуністичних структур есперантистів – Есперанто-секції Комінтерну була притаманна загострена політична нетерпимість. У подальшому відповідна риса була успадкована створеною для підпорядкування есперанто-руху на контрольованих більшовиками територіях колишньої Російської імперії Спілки есперантистів радянських країн (СЕРК). Її українська секція, очолювана Всеукраїнським комітетом у тогочасній столиці УСРР Харкові, мала виступати насамперед засобом координації та спрямування міжнародної активності руху у відповідності із пріоритетами, що визначалися центром. У відповідності з концепцією утилітарного використання потенціалу різнопланових псевдогромадських організацій з метою здійснення світової комуністичної революції, основним завданням об'єднаних у СЕРК есперантистів вважалося регулярне підживлення продукovanого офіційною пропагандою міфу про переваги радянського ладу «першої в світі держави пролетаріату» над оточуючим капіталістичним суспільством. Відтак, основна форма зовнішньої активності українських есперантистів – міжнародне листування – мало здійснюватись есперанто-кореспондентами у відповідності із нав'язуваними «з гори» інструкціями. Позиція керівництва СЕРК щодо міжнародного центру соціалістичного есперанто-руху хоч і змінювалась протягом 20-х років, проте була позначена незмінною зневагою до його засадничого принципу – політичної толерантності. В решті це призвело до розриву радянської Спілки із SAT та зумовило хвилю переслідувань і репресій проти активістів руху в УСРР, які або залишались прихильними принципам політичної толерантності притаманних міжнародній робітничій есперанто-асоціації, або ж просто не встигали за змінами у політиці комуністів у світовому робітничому русі зумовлених новим курсом сталінського керівництва.

Джерела та література

1. Бланке Д. История рабочего Эсперанто-движения (ИПЭ, ЭКРЭЛО, Эсперанто и социализм). // Эсперанто-движение: фрагменты истории. – М.: «Импэто», 2008. – С.115 – 216.
2. Варанкин В. Наши организационные прорехи // Международный язык. – 1929. – №1. – С.44-47.
3. Дпергапо. Эсперанто в педвузах Украины // Международный язык. – 1930. – №1. – С.56-57.
4. Дрезен Э. Современное состояние и перспективы рабочего эсперантистского движения // Известия ЦК СЭСР. – 1926-1927. – №9-12. – С.335-340.
5. Дрезен Э. Среди наших противников // Известия ЦК СЭСР. – 1926-1927. – №1-2. – С.9-13.
6. За эсперанто в школе (Кременчугская педагогическая конференция об эсперанто) // Международный язык. – 1930. – №1. – С.43-44.
7. Зильберфарб И. Наши международные связи // Известия ЦК СЭСР. – 1926-1927. – №9-12. – С.349-353.
8. Иваненко В.В. Интернациональные связи рабочего класса советской Украины (1921 – 1932). – Днепропетровск, 1989. – 127 с.
9. Иодко А. Революция языка // Советский эсперантист. – 1924. – №1. – С.6.
10. Кирюшин П. О международном корреспондировании // Известия ЦК СЭСР. – 1926-1927. – №1-2. – С.15-20.
11. Кирюшин П. О чем писать за границу // Известия ЦК СЭСР. – 1926-1927. – №1-2. – С.20-22.
12. Кирюшин П. Что писать о снижении цен? // Известия ЦК СЭСР. – 1926-1927. – №5-6. – С.183-184.
13. Колчинский В. Выступление ЦК ЛКСМУ за эсперанто подхвачено массами // Международный язык. – 1930. – №1. – С.42.
14. Красников О.И. История Союза Эсперантистов Советских Республик (СЭСР). // Эсперанто-движение: фрагменты истории. – М.: Из-во «Импэто», 2008. – С.8-114.
15. Курсы эсперанто в советских газетах // Международный язык. – 1930. – №1. – С.55.
16. Новиков Д. Язык без нации (На кременчугской выставке международной связи) // Известия ЦК СЭСР. – 1926-1927. – №5-6. – С.180-181.
17. Skribemulo R. Необдуманые письма // Известия ЦК СЭСР. – 1926-1927. – №1-2. – С.22-25.
18. Свистович С.М. Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20-30-і роки ХХ століття). – К.: «Варта», 2007.
19. Эсперанто и техническая помощь СССР // Международный язык. – 1930. – С.3-4.